

חובת הרופא על פי ההלכה – לטפל בחולה סופני המסרב לטיפול רפואי¹

ראשי פרקים:

- א. הקדמה
- ב. המקורות לחובת ההצלה
 1. והשבותו לו
 2. לא תעמוד על דם רעך
 3. ואהבת לרעך כמוך
 4. וחי אחיך עמך
 5. ורפא ירפא
- ג. היקף חובת ההצלה
 1. חולה שאין בו סכנה
 2. חולה המסרב לטיפול רפואי
- ד. סיכום

א. הקדמה

הרפואה הינה מהמקצועות העתיקים בעולם. הרצון לעזור לאדם הסובל, בשילוב השאיפה להכיר את העולם הביולוגי ואף לשלוט בו, הובילה את האדם לתור, ללא הרף, אחר דרכים להימנע מלחלות ולטפל במחלות. הנחת היסוד הינה כי האדם החולה מעוניין בכל מאודו לחזור לקו הבריאות, ויכולתו, החלקית בלבד, של הרופא לעזור לו במשימה זו, היא המגבילה את הסיכויים למימוש רצונו של החולה. עם התפתחות המחקר הרפואי גדל הידע הרפואי לאין שיעור, התגלו הגורמים למחלות רבות, ופותחו תרופות וטיפולים לרבות מהן. תוחלת החיים הוכפלה, ואף במקרים בהן אין ביכולת הרופא לרפא כליל את המחלה, יש באפשרותו לדחות את המוות, בעזרת טיפולים חדישים. מציאות זו מעוררת דילמה ישנה במלוא עוזה. האמנם יש להאריך חיים בכל מחיר? האם הערך העליון הוא הארכת החיים, אף לתקופה מוגבלת? מה כאשר הדבר בא על חשבון פגיעה קשה באיכות החיים, וגורם לחיי ייסורין וצער?

עם התפתחות העולם המערבי והטמעת ערכי דמוקרטיה, אוטונומיה וחופש הפרט בכל תחומי החיים, התעוררה גם בעולם הרפואי השאלה, מיהו

1. מאמר זה הינו חלק מעבודה לצורך קבלת תואר דוקטור לרפואה של הכוגר יעקב גניזי. הוגשה לפקולטה לרפואה ע"ש סאקלר, אוניברסיטת ת"א, תשנ"ט. בהנחיית פרופ' ערן דולב, המרכז הרפואי ע"ש סוראסקי, ת"א.

האחראי על הטיפול הרפואי, הרופא הנותן את הטיפול, או החולה המקבלו? האם רשאי הרופא לטפל בחולה ולהציל את חייו כנגד רצונו, ומאידיך, האם רשאי הרופא להניח למטופל על ידו למות על פי רצונו?

בעולם המערבי מתחזקת והולכת הגישה הרואה בכל אדם את הבעלים על גופו. זכותו הבסיסית של כל אדם לנהוג בגופו, ככל העולה על דעתו. זכות זו כוללת גם את האפשרות לפגוע בעצמו, כל זמן שאין בהתנהגות זו משום פגיעה בזולת. מכאן נובע שאם חולה סופני איננו מעוניין בטיפול, זוהי זכותו המלאה, שכן הוא הבעלים על גופו. ואף מצפוננו של הרופא המודרני נקי אם הציג בפני החולה את האלטרנטיבות השונות, והבהיר לו את תוצאות מעשיו.

מצד שני, ליהודי המאמין ישנה מערכת מוסר אשר איננה מסתמכת על מקובלות חברתיות בלבד, אלא על מקור אלוקי. ההלכה הינה מערכת חוקים נורמטיבית, המתייחסת לכל פרט בחייו של היהודי, מהשכמתו ממיטתו ועד עלותו על יצועו. והיא כוללת לא רק חובות דתיות 'פולחניות', אלא גם מערכת מוסר, ומכלול הנחיות ליחסים שבין אדם לחברו. אשר על כן, היחסים שבין הרופא לחולה וחובותיו וזכויותיו של האדם ביחס לבריאותו, גם הם ראוי שייבחנו מנקודת מבטה של ההלכה, אשר היא בלבד המוסמכת לתת את התשובות לשאלות הקשות עבור היהודי שומר המצוות.

דילמות אלו נוגעות ביחס ההלכה לשמירת הבריאות והצלת חיים. ההלכה מטילה על האדם אחריות לשמירת בריאותו, ואף מחייבת אותו, לדעת רוב הפוסקים, לדאוג לרפואתו במקרה שחלה. אך מה לגבי הרופא? האם מוטלים עליו חיובים ספציפיים לדאוג לרפא את החולה, או שמא האחריות מוטלת כולה על כתפי החולה, כפי שמביאה הגמרא את האמרה העממית: "מי שכואב לו ילך אל הרופא"², דהיינו שעל החולה ללכת אל הרופא ולא להיפך? זאת ננסה לברר להלן, כאשר עיקר דעתנו על ההשלכה המעשית של המקורות השונים ליחס הרופא לחולה הסופני המסרב לקבל טיפול רפואי.

ב. המקורות לחובת ההצלה

בתלמוד ובמפרשים מצאנו מספר מקורות משם למדים את חובת הרופא לרפא. המקורות השונים מעידים על גישות שונות לחובה זו, אשר יתכן שיש ביניהם הבדל הלכה למעשה. נבחן כל אחד מהמקורות, מניין הוא נלמד, מה היקפו, ומה השלכותיו לענייננו.

2. תרגום דברי הגמרא בבבא קמא דף מו, ב.

1. "והשבותו לו"

בגמרא נאמר³:

הרואה את חברו תועה בין הכרמים מפסיג ועולה... עד שמעלהו לעיר או לדרך... דתניא השבת גופו מנין תלמוד לומר: 'והשבותו לו' (דברים, כב, ב).

וכתב שם רש"י: "והשבותו": את גופו, משמע שאם תעה חברך בדרך אתה צריך להעלותו על הדרך". הגמרא דורשת את הפסוק אשר מדבר בהשבת אבדה שעיקרה השבת ממונו של אדם לרשותו, ומרחיבה זאת גם לגבי האדם עצמו. דהיינו, גם כאשר האדם עצמו "אבד", כגון שתעה בדרך, עליך לעזור לו מדין השבת אבדה. בדרך דומה דרש גם הספרי פסוק זה⁴: "והשבותו לו - אף את עצמו אתה משיב לו"⁵.

הגמרא בסנהדרין⁶ מרחיבה דרשה זו עוד יותר, ואומרת:

מנין לרואה את חברו שהוא טובע בנהר או חיה גודרתו או לסטים באים עליו שהוא חייב להצילו? תלמוד לומר: 'לא תעמוד על דם רעך'... [שואלת הגמרא: והרי דבר זה כבר נלמד מהפסוק] 'והשבותו לו'... [הגמרא מתרצת שיש צורך בכל אחד מהפסוקים כפי שנראה לקמן].

מדברי הגמרא עולה כי כאשר חברך נתון בסכנת חיים, מחויב אתה לעזור לו, שהרי בכך אתה משיב לו את חייו, ואף חובה זו בכלל מצוות השבת אבדה.

גם הרמב"ם⁷ נקט בדרך דומה וכתב:

שחייב הרופא לרפאות כל חולי ישראל והרי הוא בכלל אומרם בפירוש הכתוב: 'והשבותו לו' לרכות את גופו שאם ראוהו מסוכן ויכול להצילו הרי זה מצילו בגופו בממונו או בידיעתו⁸.

רואים אנו כי הרמב"ם ראה בפסוק "והשבותו לו" את מקור חיובו של הרופא לטפל בחולים⁹.

3. בבא קמא דף פא, ב.

4. דברים פרשה קמט אות מח.

5. ישנן דעות שונות כיצד לומדים דבר זה מתוך דברי הפסוק. התוספות (סנהדרין עג ע"א ד"ה תלמוד לומר) לומדים מייתור המילה "לו". מאידך המלבי"ם וכן ה"תורה תמימה", על הפסוק, אומרים שה' מיותרת במילה "השבותו" שכן ניתן היה לכתוב "והשבות לו", ומכאן למדים.

6. סנהדרין דף עג, א.

7. פירוש המשניות נדרים פרק ד משנה ד.

8. דפוס וילנא.

9. וכן פסק הרמב"ם להלכה בי"ד החזקה הלכות נדרים פרק ו הלכה ח. כשאלה האם מדובר בחולה שיש בו סכנה או גם בחולה שאין בו סכנה, ובחילופי הגרסאות ברמב"ם נדון לקמן בפרק חולה שאין בו סכנה.

הרב שלמה זלמן אויערבאך¹⁰ כתב כי חובת הרפואה כוללת במסגרת חיוב השבת אבידה גם את הלאו של "לא תוכל להתעלם"¹¹, וכך משמע גם מדברי הנצי"ב¹².

2. "לא תעמוד על דם רעך"

מקור נוסף לחיוב הרופא לרפא מופיע במדרש: "ומנין אם ראית טובע בנהר או לסטים באים עליו או חיה רעה באה עליו חייב אתה להצילו בנפשו, תלמוד לומר: 'לא תעמוד על דם רעך'¹³. הגמרא בסנהדרין (שם) שואלת, והרי כבר למדנו שחייב אדם להציל את חברו משום מצוות השבת אבידה שנאמר: "והשבותו לו"? ועונה הגמרא, כי את עצם החיוב להציל את חברו, במאמץ אישי, אכן ניתן ללמוד מהשבת אבידה, אבל את החיוב לטרוח ולהשקיע כסף ואף לשכור אחרים שיעזרו לו, לומדים רק מהפסוק "לא תעמוד על דם רעך"¹⁴. כפי שאומר שם רש"י: "לא תעמוד על דם רעך" – לא תעמוד על עצמך משמע, אלא חזור על כל צדדים שלא יאבד דם חברך". ומכאן שחייב כל אדם, לעשות כל מאמץ, אף אם הדבר כרוך בהוצאה כספית, כדי להציל את חברו. זאת מעבר למצוות השבת אבידה, אשר ממנה לא ניתן ללמוד חובה להוצאה כספית, אלא מאמץ אישי בלבד¹⁵. כך גם פסק הרמב"ם להלכה:

כל היכול להציל ולא הציל עובר על 'לא תעמוד על דם רעך' וכן הרואה את חברו טובע בים או לסטים באים עליו או חיה רעה באה עליו ויכול להצילו הוא בעצמו, או ששכר אחרים... או ששמע עובדי כוכבים או מוסרים מחשבים עליו רעה או טומנים לו פת ולא גילה אוזן חברו ולא הודיעו... עובר על 'לא תעמוד על דם רעך'¹⁶.

מדברי הרמב"ם למדים אנו, שלא רק הנמנע מלהציל את חברו הנתון כרגע בסכנת חיים עובר איסור, אלא אף אדם היכול למנוע את הסכנה ואינו עושה

10. הובא בנשמת אברהם חלק ב, יורה דעה סעיף שלו, עמוד רכו.

11. דברים, כב, ג.

12. העמק שאלה [ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב)], חי במאה הקודמת, שימש כראש ישיבת וולוז'יין בליטא, וכתב פירושים לתורה, למכילתא, לספרי, לשאלות ותלמוד, שאילתא לז אוח א.

13. ספרא פרשת קדושים פרשתא ב, פרק ד, ח.

14. הרב לוי יצחק היילפרין (שו"ת מעשה חושב ג) מעלה את השאלה מדוע יש צורך בפסוק "והשבותו לו", ועונה על פי הגמרא בעבודה זרה (כו ע"א), שמטרת הפסוק לרבות מומר. וכן פסק בשולחן ערוך (חושן משפט סימן ז סעיף ה) שיש מצווה להציל מומר אך אין צריך להוציא ממון לשם כך, כיוון שאינו בכלל אחיך.

15. בשאלה האם האדם מחויב לסכן גם את עצמו על מנת להציל את חברו, הרבו הפוסקים לדון. ועיין בב"ח וסמ"ע על שו"ע חושן משפט סימן תכו.

16. רמב"ם הלכות רוצח, פרק א, הלכה יד.

זאת מתחייב. לפיכך חייב הרופא לא רק לטפל באדם אשר כבר חלה, אלא גם לחנך לשמירת הבריאות ולהימנעות מנטילת סיכונים בריאותיים. כך פסק גם השולחן ערוך¹⁷.

3. "ואהבת לרעך כמוך"

הרב אליעזר וולדנברג¹⁸ מביא מקור נוסף לחיוב הרופא לרפא מתוך דברי הרמב"ן ב"תורת האדם"¹⁹. הרמב"ן לומד מהגמרא במסכת סנהדרין²⁰ הדנה האם מותר לבן להקיז דם לאביו, עקב האיסור המיוחד על בן לפגוע באביו²¹ והחשש שבמהלך הטיפול יפגע הבן באביו. האמוראים נותנים מספר תשובות המסבירות מדוע מותר לבן לטפל באביו:

- רב מתנא אמר: "ואהבת לרעך כמוך".
- רב דימי בר חיננא: כשם שמותר להכות בהמה לרפואה, כך מותר להכות אדם כדי לרפאותו.

אך מר בנו של רבינא²² לא הרשה לבנו לפתוח לו כוויה כדי להוציא ממנה ליחה, ורב אף לא הרשה לבנו להוציא ממנו קוץ, שמא יחבול בו ויעבור בשגגה על איסור שחייבים עליו (כמזיד) חנק. שואל הרמב"ן, אם אוסרים אנו על בן להקיז דם לאביו עקב החשש שיפגע בו, למה לא נחשוש בכל פעולה רפואית שמא יהרוג הטיפול את החולה? ואף החולה עצמו, לעולם לא יפנה אל הרופא, שמא יפגע בו הלה במהלך הטיפול! מתוך כך מגיע הרמב"ן למסקנה, שכיוון שהתירה התורה להתרפא, באמרה "ורפא ירפא", ודרשו חז"ל: מכאן שנתנה רשות לרופא לרפאות²³, ומאידך הרופא בטיפולו מקיים מצוה של "ואהבת לרעך כמוך", על כן אין, לא לרופא ולא לחולה, לחשוש שמא במהלך הטיפול הרפואי יפגע החולה. ומטעם זה התיר רב מתנה לבן להקיז דם לאביו. שכן עצם הקזת הדם, ריפוי הוא ומותר, ולסיבוכים אין צורך לחשוש לא הבן ולא כל רופא אחר המטפל.

אך מר בנו של רבינא אסר על בנו לטפל בו כיוון שחשש שבמהלך פתיחת הכוויה אשר היא כשלעצמה מותרת, יפצענו בנו יותר מהדרוש, ותוספת חבלה זו איננה לצורך ריפוי האב ועל כן אסורה, ובנו יעבור על איסור חמור. אמנם גם בכל טיפול רפואי קיים חשש דומה, אך כאשר מדובר

17. שולחן ערוך, חושן משפט, סימן תכו, סעיף א.

18. ציץ אליעזר, חלק ה, רמת רחל, סימן כא.

19. רמב"ן, תורת האדם, שער הסכנה, עמוד מב-מג.

20. סנהדרין, דף פד, ב.

21. שמות, כא, טו.

22. הרי"ף [ר' יצחק אלפסי, גדול חכמי ההלכה בספרד במאה ה-11, ומחבר ספר הלכה לפי

סדר הגמרא] גרס: רב פפא.

23. ברכות דף ס, א.

ברופא אין ברירה אחרת ולכן התיירו. ואילו כאשר מדובר בכן המטפל באביו יש אפשרות שיעשה זאת אדם זר, ולכן אסרו. על פי הסבר הרמב"ן בגמרא אין מחלוקת בין רב מתנה לבין מר בנו של רבינא, וההבדל למעשה נובע מתוך ההבדל שבין הקזת דם, בה עצם הוצאת הדם הוא הרפואה ואיננו חוששים לפציעה מיותרת, לבין הטיפול בכוויה או בקוץ, בהם אנו חוששים לפציעה נוספת.

הרי"ף²⁴ חולק על הרמב"ן, וסובר כי רב מתנא ומר בנו של רבינא נחלקו, ופוסק להלכה כדעה האחרונה האוסרת על בן לטפל באביו. הרמב"ן מסביר את דעתו של הרי"ף, שלפי בנו של רבינא אף בהקזת דם אנו מחמירים וחוששים שמא יחבול הבן באביו יותר מדי, כיוון שיש אפשרות לעשות זאת על ידי אחר.

כנגד דעת הרמב"ן עומד הסברו של רש"י, אשר בפרשו את דברי רב מתנא המתיר לבן להקזו דם לאביו עקב המצווה של "ואהבת לרעך כמוך", אומר: "לא הוזהרו ישראל מלעשות לחבריהם אלא דבר שאינו חפץ לעשות לעצמו"²⁵. מדברי רש"י עולה, שמצוות "ואהבת לרעך כמוך" אין משמעותה שיש על הבן מצווה לרפא את אביו, ועל כן הדבר מותר, אלא שאין איסור חבלה במהלך הקזת הדם, כיוון שגם הבן היה מעוניין שפעולה דומה תיעשה עבורו, על אף החבלה שבה.

בדרך דומה פירש גם הרמב"ם:

המקזו דם לאביו או שהיה רופא וחתך לו בבשר או אבר פטור. אך על פי שהוא פטור, לכתחילה לא יעשה... אבל אם אין שם מי שיעשה אלא הוא... הרי זה מקזו וחותך כפי מה שירשוהו לעשות.²⁶

הרמב"ם הבין גם הוא, כי רב מתנא ומר בנו של רבינא לא נחלקו. לכתחילה, עדיף שיטפל בו זר (משום החשש שיפצענו יותר מהצורך הרפואי), אך אם אין ברירה מותר לבן לטפל באביו. אך בניגוד לרמב"ן, הרמב"ם ורש"י סוברים כי יסוד ההיתר איננו המצווה שבמתן הטיפול הרפואי, אלא העובדה שאין איסור לפצוע כאשר הדבר נעשה לצורך רפואה, כיוון שאף הרופא עצמו מעוניין שיטפלו בו בצורה דומה על פי הפסוק: "ואהבת לרעך כמוך"²⁷.

24. על הגמרא בסנהדרין, דף פד, ב.

25. רש"י, שם.

26. רמב"ם, הלכות ממרים, פרק ה, הלכה ז.

27. כך פירש הכסף משנה את הרמב"ם, שם. כמובן שפציעה יותר מהדרוש איננה רצויה אף למטפל, ולכן איננה מותרת על פי "ואהבת לרעך כמוך". אך, בדעבד אין צורך לחשוש שמא יפצענו יותר מהדרוש, ועל כן התיר הרמב"ם לבן לרפא את אביו כשאין שם אחר.

מכאן עולה, כי על פי הרמב"ן מצוות "ואהבת לרעך כמוך" הינה מקור נוסף לחיוב הרופא לרפא. ואילו, על פי רש"י, פסוק זה איננו נוגע למצוות הריפוי אלא להעדר האיסור לפצוע את המטופל לצורך הטיפול הרפואי, בין ברופא זר לחולה ובין ברופא המטפל באביו.

4. "וחי אחיך עמך"

השאלות²⁸ לומדים מדברי התורה: "וחי אחיך עמך"²⁹ שחובה על האדם לשמור על חיי חברו, ואלו דבריהם: "מחייב בית ישראל לרחם אחד בחברו שנאמר: 'וחי אחיך עמך'".

הגמרא³⁰ מביאה מחלוקת בין ר' עקיבא לבן פטורא סביב הכנת חיוב זה: שנים שהיו מהלכים בדרך וביד אחד מהם קיתון של מים. אם שותים שניהם מתים, ואם שותה אחד מהן מגיע לישוב. דרש בן פטורא: מוטב שישתו שניהם, ולא יראה אחד במיתתו של חברו. עד שבא ר' עקיבא ולימד: "וחי אחיך עימך", חייך קודמים לחיי חברך.

הגמרא עוסקת בדילמה מוסרית קשה. שני אנשים עומדים בפני סכנת נפשות, ובידי אחד די מים להצלת נפשו. אם ישמרם לעצמו ינצל. אם יתחלק בהם עם חברו, ימותו שניהם. מה עליו לעשות? בן פטורא אומר כי אסור לאדם להציל את עצמו על חשבון חברו, ולמרות שבסופו של דבר ימותו שניהם, עליהם להתחלק במים. בדומה לאדם שאומרים לו: הרוג את חברך ואם לא – נהרוג אותך. ייהרג ואל יפגע בחברו. ר' עקיבא לעומתו, למד מהפסוק "וחי אחיך עימך" שלמרות שחייב כל אדם לשמור על חיי חברו, כיוון שהמים שייכים לאחד מהם, הוא מצווה קודם כל לדאוג לשמירת חייו. יש להדגיש שאין מדובר פה בפגיעה אקטיבית בחברו, שם נאמר יהרג ואל יעבור, אלא רק בהימנעות מעזרה לחברו, שאף היא בסופו של דבר לא היתה מועילה ושניהם היו מתים בצמא.

הנצי"ב מוולוז'ין בספרו "העמק שאלה"³¹ מדייק מדברי הגמרא ואומר: "אבל כולם מודים שמפסוק זה (וחי אחיך עימך) למדים שמחויב להשתדל על חיי חברו בכל כוחו עד שיגיע לפיקוח נפש בעצמו". הנצי"ב מדייק בדברי הגמרא, כי כולם מסכימים³² שחובה להציל את חברו, וחובה

28. שאלתא לז.

29. ויקרא, כה, לו.

30. כבא מציעא דף סב, א.

31. על השאלות לעיל, סעיף קטן א.

32. ועיין במאמרו של הרב י"י פולק, "בדין וחי אחיך עמך", בתוך הקובץ: ורפא ורפא – לדמותו של רופא חרדי, עמ' 58-61, אשר סוכם כי לימוד חובת ההצלה מהפסוק "וחי אחיך עמך" הוא רק לדעת בן פטורא.

זו חלה עד שמגיע לכדי סיכון עצמי. אלא שנחלקו כאשר עומדים חייו מול חיי חברו, מה יש להעדיף. הנצי"ב מוסיף כי גם מהמשנה במסכת נדרים³³ הדנה באדם הרוצה להתיר את נדרו, משמע שהפסוק: "וחי אחיך עמך" מהווה מקור לחיוב כל אדם לשמור על חיי חברו.

אך לימוד זה מעורר קושי על הגמרא בסנהדרין³⁴, שם אומרת הגמרא כי החובה להציל את חברו מקורה בפסוק: "לא תעמוד על דם רעך". הגמרא שם אף שואלת, והרי דבר זה כבר נלמד מהפסוק: "והשבותו לו"? ואם נכון הדבר שחובת ההצלה נלמדת גם מהפסוק: "וחי אחיך עמך", מדוע לא שאלה זאת הגמרא? על כך עונה הנצי"ב ב"העמק דבר" כי מקובל הדבר שיש לאיסור גם מצוות עשה – "וחי אחיך עמך", וגם מצוות לא תעשה – "לא תעמוד על דם רעך", והדבר איננו מהווה קושי³⁵. אך מהפסוק: "והשבותו לו" קשה, כיוון ששם יש כבר מצוות לא תעשה: "לא תוכל להתעלם"³⁶.

נראה, אם כן, שהפסוק "וחי אחיך עמך" מהווה מקור נוסף לחובת ההצלה, ולחיובו של הרופא לרפא.

5. "ורפא ירפא"

הגמרא במספר מקומות מביאה את דרשתו של רבי ישמעאל:

דבי ר' ישמעאל אומר: 'ורפא ירפא' (שמות, כא, יט) מכאן שנתנה רשות לרופא לרפאות³⁷.

האם פסוק זה מהווה מקור נוסף לחיוב הרופא לרפא? ר' ישמעאל נוקט בלשון "רשות". מה משמעותה?

הרמב"ן בספרו "תורת האדם" אומר:

'מכאן שנתנה רשות לרופא לרפאות' – פירוש, שמא יאמר הרופא מה לי בצער הזה שמא אטעה ונמצאתי הורג נפשות בשוגג, לפיכך נתנה לו תורה רשות לרפאות. ומסתבר שמה שאמרנו 'נתנה רשות לרופא לרפאות' לומר שאינו אסור לא משום חשש השגגה, אי נמי (וגם כן) שלא יאמרו הקב"ה מוחץ והוא מרפא?... אבל רשות זו, רשות של מצווה היא לרפאות ובכלל פיקוח נפש הוא... ופיקוח נפש מצווה רבה היא, הזריז

33. נדרים, פרק ט, משנה ד.

34. סנהדרין דף עג, א.

35. בדרך דומה הולך גם התשב"ץ (חלק ג, לז) אשר אומר: "וכיוון דהאי מצוה דפיקוח נפש על כל ישראל רמיא משום "וחי כהם" – ולא שימות בהם, ומשום: 'לא תעמוד על דם רעך'". רואים אנו כי גם לפי דבריו ישנם מספר מקורות חיוב, עשה ולא תעשה.

36. ועיין שם בתירוץ הגמרא.

37. ברכות דף ס, א, בבא קמא דף פה, א.

הרי זה משובת... וכל רופא שיודע במלאכה זו חייב הוא לרפאות, ואם מנע עצמו הרי זה שופך דמים³⁸.

מדברי הרמב"ן עולים שני הסברים למקומה של המילה "רשות".

- ראשית, משום החשש שמא יטעה הרופא ויפגע בחולה, היינו אוסרים על הרופא לרפא, על כן באה דרשתו של ר' ישמעאל להתיר.
- שנית, עקב הבעיה הדתית של התערבות במעשי הקב"ה אשר הביא את המחלה על האדם, היינו אוסרים על הרופא להתערב. על כן יש צורך להתיר התערבות רפואית.

אך הרמב"ן מדגיש: "רשות של מצווה היא ובכלל פיקוח נפש". משמע שלאחר שהריפוי הותר, הרי זו מצווה, כיוון שמציל חיים בפעולה זו. הרמב"ן בפירושו לתורה מדגיש כי דברי התורה "ורפא ירפא" מכוונים דווקא לרופא: "לא אמרו כיוון שנתנה רשות לחולה להתרפא, אלא כיוון שחלה החולה ובא להתרפא... אין לרופא לאסור עצמו..."³⁹. מדברי הרמב"ן משמע שהפסוק "ורפא ירפא" אינו מהווה חיוב לרפא, אלא רק היתר לכך. ואילו החיוב לרפא, מקורו בכך שזהו פיקוח נפש⁴⁰.

סיוע לשיטה זו אנו מוצאים על פי דברי ר' חיים מבריסק⁴¹ במחלוקת בן פטורא ור' עקיבא⁴² לגבי שני אנשים שהיו הולכים בדרך ויש לאחד מהם מים המספיקים רק לו. בן פטורא אמר, ישתו שניהם וימותו. ור' עקיבא, על פי הפסוק "וחי אחיך עמך"⁴³, אמר: חייך קודמים לחיי חברך, וייתה בעל המים. לומד ר' חיים מבריסק: והרי גם לדעת בן פטורא, אם בעל המים ישתה וינצל, הוא לא יעבור על איסור רציחה אלא רק על האיסור להימנע מלהציל את חברו. ואף על פי כן, למרות שהדבר גורם לפיקוח נפש של חיו, חייבו בן פטורא לתת לחברו לשתות. ואילו ר' עקיבא, רק בזכות דרשה מיוחדת בכתוב, התיר לבעל המים לשתותם. רואים אנו כי חובת ההצלה דינה כפיקוח נפש ושפיכות דמים, שהרי אינה נידחית מפני פיקוח נפש של בעל המים, ומכאן ניתן ללמוד שחובת הרופא לרפא אף היא נובעת מהלכות פיקוח נפש⁴⁴.

38. רמב"ן, תורת האדם, ענין הסכנה.

39. ויקרא, כו, יא.

40. וכן כתב בספר "דברי שאול יוסף דעת" יורה דעה סימן שלו.

41. חידושי הגר"ח נר' חיים סולובייצ'יק, לימד בישיבת וולוז'ין, והיה ידוע בחריפותו ובשיטת לימודו הייחודית, חי בליטא במאה הקודמת] על הרמב"ם, הלכות יסודי התורה פרק ה.

42. בבא מציעא סה ע"א.

43. ויקרא, כה, לו.

44. וכן כתב גם ה"פרישה" יורה דעה סימן שלו סעיף יד: "וסבר רבינו (הטור) מדאין בו איסור ממילא יש מצווה משום פיקוח נפש".

פרשנים נוספים פירשו את דברי ר' ישמעאל "שנתנה רשות" בדרך דומה. רש"י⁴⁵ וכן התוספות⁴⁶ אומרים שבא ר' ישמעאל להתיר לרפא מחלה אף על פי שהקב"ה הוא שהביאה.

הרשב"א מגיע גם הוא למסקנה דומה, אך דרך לימודו שונה מעט:

ואם תאמר הרי אפילו מהמילה 'ירפא' בלבד ניתן ללמוד? אם לא כתבה התורה אלא 'ירפא' היינו חושבים שלא נתנה התורה רשות לרפאות אלא מכה הבאה בידי אדם, אבל חולי הבא בידי שמים אסור. כיוון שמי שהיכה הוא שירפא, ומי שמשדל לרפאותו כמבטל מה שנגזר מן השמים. לפיכך הוצרך הכתוב לשנות בריפוי, לומר שבין בזה בין נתנה התורה רשות לרפאות⁴⁷.

הרשב"א לומד כי מטרת הפסוק 'ורפא ירפא' הינה ללמדנו שמותר לרפא כל מחלה, אף זו שנגרמה על ידי הקב"ה. כיוון שיכולנו לחשוב שרק מכה הבאה בידי אדם, כפי שמדובר בכתוב, אותה התירה התורה לרפא, לשם כך כפלה התורה 'ורפא – ירפא'.

אמנם בפירוש הרמב"ן נמצא קושי נוסף אשר הוא בעצמו עומד עליו. על פי הסברו הראשון של הרמב"ן מטרת ה'רשות' לרפא, הינה לפטור את הרופא מפני החשש שמא במהלך הטיפול יפגע בחולה. אך בתוספתא במסכת מכות נאמר: "רופא אומן שריפא ברשות בית דין והזיק הרי זה גולה"⁴⁸. ומכאן שהרופא חייב לגלות במקרה שהרג חולה בשוגג, כדין כל רוצח בשגגה, ואינו נפטר! הרמב"ן מתרץ ואומר, כי אין מדובר בעונש בידי אדם ממנו אכן נפטר הרופא, אלא בעונש מידי שמים. כפי שנאמר בתוספתא בבבא קמא: "רופא אומן שריפא ברשות בית דין פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים"⁴⁹. והרופא, בכל מקרה שנודעה לו טעותו⁵⁰, חייב בדיני שמים⁵¹. המגן אברהם, על התוספתא, פירש שכוונת התוספתא 'דינו מסור לשמים', היינו שהקדוש ברוך הוא יודע האם היתה כוונת הרופא להזיק וחייב, או לא היתה כוונתו להזיק, ופטור. אך עדיין קשה, כפי ששואל היד אברהם⁵², מדוע רב שהיכה את תלמידו ושליח בית דין שהיכה אדם ומת, פטורים ואינם גולים, כפי שנאמר במשנה במכות: "ואשר יכוא את רעהו

45. כבא קמא דף פה, א.

46. שם.

47. שם.

48. תוספתא מכות פרק ב הלכה ה.

49. תוספתא בבא קמא פרק ו הלכה ו.

50. או על פי התשב"ץ (חלק ג פרק ב) שהכירו רופאים אחרים בכך שטעה.

51. אם לא נודעה לו טעותו פטור לגמרי. שאם לא כן, לעולם יחשוש הרופא שמא טעה, ואף שהדבר מעולם לא נודע לו, אין בכך כדי לפטור אותו. ועל כן, לדעת הרמב"ן, כאשר לא נודעה לו טעותו, פטור לגמרי.

52. יד אברהם לשולחן ערוך יורה דעה שלו, וכן בתשב"ץ חלק ג פרק ב.

ביערי, אבא שאול אומר מה חטיבת עצים רשות אף כל רשות, יצא האב המכה את בנו והרב הרודה את תלמידו ושליח בית דין⁵³, ואילו רופא שהרג בשוגג חייב גלות? ותירץ בעל "בשמים ראש"⁵⁴ שהרופא בעצם פגיעתו לא עשה כל מצווה, להיפך, הוא קלקל ומעשהו מעשה הריגה. ואילו הרב ושליח בית הדין, בעצם הכאתם קיימו מצווה, למרות התוצאה המצערת⁵⁵.

הסבר שונה לדרשת ר' ישמעאל 'רפא ירפא' נמצאת בתוספות

הרא"ש:

הקשה ר' יעקב מאורליאנס, מדוע שלא ירפאו הרופאים, והרי

נאמר 'והשבותו לו' זה אבדת גופו, וכתוב 'לא תעמוד על דם

רעך'? ופירש שנתנה תורה רשות לרופא לרפאות בשכר⁵⁶.

על פי ר' יעקב מאורליאנס ה'רשות' שנתנה לרופא הינה לגבות שכר עבור פעולתו, אף על פי שזו מצווה⁵⁷.

הרמב"ם לא הביא כלל את דרשתו של ר' ישמעאל, וכבר תמה עלי

המהרי"ץ חיות⁵⁸: "כבר תמהתי בספרי שלא מצאתי ברמב"ם שיביא זה

כספרו דמצווה לרופא לרפאות... אבל הדרשה מן 'רפא ירפא' השמיט...".

ובעל ה"תורה תמימה"⁵⁹ מיישב את שאלתו:

ואפשר ליישב מה שתמה הרי"ץ חיות למה השמיט (הרמב"ם)

דרשה זו... יען דכיוון שמצווה היא ברור שאין בזה איסור, דסברה

שתצוה התורה על דבר שאינו רשות.

ה"תורה תמימה" מסביר את דעת הרמב"ם ואומר כי כיוון שלמדנו

מהפסוקים "והשבותו לו" ו"לא תעמוד על דם רעך" שיש מצווה לרפא,

ברור שהדבר מותר ואין צורך להביא את הדרשה מ"רפא ירפא", מכאן

53. מכות דף ת, א.

54. סימן שפו הובא באור שמח, הלכות רוצח, פרק ה הלכה ו.

55. בעל ה"בשמים ראש" אף מחלק בין חיוב גלות לחיוב קרבן חטאת, וכן בין רופא אומן

דהיינו מנתח, לבין רופא פנימי הנותן תרופות. חילוק דומה מופיע גם בתשב"ץ הפוסטרי את

הנותן תרופות לגמרי כיוון "שאין לו אלא מה שעניו רואות" וצריך עיון. והרב מ' רזיאל

(תחומין ב, עמ' 30) הסביר כי הרמב"ן לשיטתו, סובר כי עיקר רפואת האדם ראוי שתבוא

משמים, ועל כן אם קלקל הרופא, בטפלו במי שלא זכה וביקש להתרפא בדרך הטבע, חטא

לשמים, וחייב בדיני שמים. יש להעיר כי בתוספתא במכות ב, ה, שהביא הרמב"ן, וכן

בתוספתא בבא קמא ט, ג, לא רק רופא ששגג חייב גלות אלא אף הרב ושליח בית הדין,

ואילו במשנה במכות ח ע"א, אבא שאול פוסטרי מגלות רק רב ושליח בית דין ולא מזכיר כלל

רופא, וכן במכילתא על שמות, כא, יט. לסיים נביא את דברי הציץ אליעזר (רמת רחל כג)

המסכם ואומר כי ישנם שלוש דעות: 1. רמב"ן – רופא שהרג ונודע לו חייב גלות.

2. התשב"ץ – רופא אומן מנתח, חייב, ורופא הנותן תרופות פטור. 3. ר"ן – רופא שהרג

דינו כאנוס ופטור.

56. ברכות דף ס, א.

57. וכן כתב בספר "מושב זקנים" על התורה.

58. בבא קמא דף פה, א.

59. שמות, כא, יט.

שנתנה רשות לרופא לרפאות. אך עדיין יש לשאול על הגמרא עצמה מדוע יש לה צורך בדרשה? על כך עונה ה"תורה תמימה" שכיוון שמצוות הריפוי אינה מפורשת בתורה, על כן נסמכו על הפסוק 'ורפא ירפא'. אך להלכה אין לפסוק זה משמעות⁶⁰.

רואים אנו כי לפי דברי התורה תמימה, הרמב"ם הבין את ה'רשות' לא כרשות ליטול שכר ואף לא כרשות להיפטר מעונש, אלא רק כרשות לעצם פעולת הריפוי. וכיוון שהרופא מצווה על כך אין צורך להביא דרשה זו כלל. השולחן ערוך כתב⁶¹:

נתנה תורה רשות לרופא לרפאות ומצוה היא ובכלל פיקוח נפש הוא ואם מונע עצמו הרי זה שופך דמים.

וכתב על כך הט"ז⁶²:

קשה, כיוון דבאמת מצווה היא למה קרא ליה תחילה רשות? ונראה שכוונת הענין הינה, שבקשת הרפואה האמיתית היא על פי בקשת רחמים... אלא שאין האדם זוכה לכך, אלא צריך לעשות רפואה על פי דרך טבע העולם והוא יתברך הסכים על זה... וזה נתינת רשות של הקב"ה, וכיוון שכבר בא האדם לידי כך יש חיוב על הרופא לעשות לרפואתו... ועל כן אין שייך לומר ד'רפא ירפא' מלמדנו מצווה, שאילו האדם זכאי אינו צריך לכך... אלא דלפי דרכו של אדם רשות הוא לו ועל כן כעת הינו מחויב בדבר ומצווה היא כיוון דלפי מעשה האדם חיותו תלוי בכך.

הט"ז מסביר כי ר' ישמעאל דרש שנתנה תורה רשות לרופא לרפאות ולא אמר שזוהי מצווה, שכן במצב האידיאלי האדם יתרפא על ידי תפילה בלבד, אך בימינו האופציה איננה קיימת ועל כן יש רשות לרפא. וכיוון שחיי האדם תלויים בפעולה זו זוהי אף מצווה. משמע ש'רפא ירפא' מהווה חיוב על הרופא לרפא, והעובדה שזה פיקוח נפש איננה מקור החיוב, אלא רק הסבר מדוע פעולת הריפוי מחויבת⁶³.

60. הרב מרדכי יפה מרגליות שלעזינגר במאמרו: בירור דעת הפוסקים בדין הרופא והחולה לרפאות ולהתרפאות, בתוך בשבילי הרפואה א תשל"ט, מסביר כי הרמב"ם לא הביא את דרשת 'ורפא ירפא' כיוון שעל פי המכילתא דרשה זו נצרכת כדי לאפשר למזיק לשלם מראש את כל דמי הריפוי.

61. יורה דעה סימן שלו, סעיף א.

62. שם, סעיף קטן א.

63. אף בחובת הלבבות, שער הבטחון פרק ד, אומר כי מקור המצווה לרפא הוא בדברי הכתוב "ורפא ירפא".

בגישה שונה נוקט הראי"ה קוק⁶⁴:

ופשטות של דברי חז"ל 'ורפא ירפא' מכאן שנתנה רשות לרופא לרפאות מורה כן, שעיקר הרפואה מצד חכמתה מסופקת היא. שאם היה הדבר ברור, איך יעלה על הדעת שלא יהיה מחויב לרפאות? וכי אין עובר על 'לא תעמוד על דם רעך'? על כן הוצרך לנטילת רשות, שמכל מקום אין דרך אחרת לפני בני אדם.

הרב קוק, בשונה מהדעות שראינו עד כה, הבין את דברי ר' ישמעאל כפשוטם. אכן, הריפוי הינו רשות בלבד. הוא עומד על כך שהמקורות האחרים מהם רוצים ללמוד את החובה לרפא: "לא תעמוד על דם רעך", "והשבותו לו" וכו', אינם עוסקים בריפוי בצורה מפורשת אלא בחובה לעזור לחברו. רק הפסוק: "ורפא ירפא" עוסק במפורש ברפואה. אך אי אפשר לצוות על הריפוי כשלעצמו, אומר הרב קוק, כי כל חכמת הרפואה הינה ספק, בלשונו סטטיסטיקה, ואין וודאות שטיפול מסוים יעזור לחולה ספציפי. אך התורה התירה טיפול זה כיוון שלוודאות איננו מסוגלים להגיע.

נמצאנו למדים כי על פי הרמב"ן, הרשב"א, תוספות הרא"ש ועוד ראשונים, דרשת ר' ישמעאל "ורפא ירפא" – מכאן שנתנה רשות לרופא לרפאות, איננה מקור לחיוב הרופא לרפא, אלא היתר, שלא נחשוב שהדבר אסור מטעמים שונים: תיאולוגיים, חשש שגגה וריפוי בשכר. נראה שלכן לא הביא זאת הרמב"ם כלל. מדברי הרב קוק משמע שהצורך בהיתר הינו הספק שבעצם מלאכת הרפואה, אך על פי הסברו של הט"ז בדברי השולחן ערוך, נראה שזהו אכן מקור לחיוב הרופא לרפא, וכך משמע מדברי חובת הלבבות.

ג. היקף חובת ההצלה

ראינו לעיל מקורות שונים לחיובו של הרופא לרפא, ולהציל חיים. מהו היקפה של חובה זו? האם היא נוגעת רק לפיקוח נפש, או גם לחולה שאין בו סכנה אשר רק סובל מפגיעה באיכות חייו? האם היא כוללת גם הארכת חיי גוסס? ומה לגבי חולה המסרב לקבל טיפול, האם הרופא מחויב כלפי החולה, וכאשר הלה איננו מעוניין בטיפול, נפטר מחובתו? או שמא חובתו של הרופא הינה כלפי שמים, ואף אם החולה איננו מעוניין, מחויב הרופא להושיט לו עזרה? האם יש הבדל בין המקורות השונים לחיוב ההצלה? על שאלות אלו ננסה לענות להלן.

1. חולה שאין בו סכנה

האם חובת ההצלה כוללת רק מצב של פיקוח נפש, או גם ריפוי ועזרה לחולה, שאין בו סכנה, ורק איכות חייו נפגעה? נראה שהתשובה לשאלה זו

תלויה במקור ממנו למדים את חובת ההצלה. על פי הסברנו בדברי הרמב"ן שהחובה לרפא מקורה בפיקוח נפש, נראה שכאשר מדובר באיכות חיים בלבד, אין חובה על הרופא לרפא⁶⁵. כך גם אפשר לומר על דברי הפסוק: "לא תעמוד על דם רעך", שלכאורה עוסק בהצלת חיים בלבד. אך, חז"ל דרשו פסוק זה גם לעניינים שאינם נוגעים להצלת נפשות, דוגמת הימנעות מעדות לטובת חברך, הגורמת להפסד ממונו⁶⁶. ואם כך, אפשר שגם טיפול רפואי בחולה שאין בו סכנה כלול באיסור "לא תעמוד על דם רעך"⁶⁷.

על פי דברי הט"ז⁶⁸ שדברי התורה "ורפא ירפא" כוללים מצווה על הרופא לרפא, הרי שדברי התורה כוללים במפורש חולה שאין בו סכנה, שכן נאמר: "אם יקום והתהלך בחוץ... וניקה המכה רק שבתו יתן ורפא ירפא", דהיינו שאם הנפגע לא מת, חייב הפוגע לרפאו⁶⁹.

נראה, שגם בדברי הרמב"ן אפשר להבין שהרופא מחויב לטפל גם בחולה שאין בו סכנה, ועל כן נתן בדבריו שני טעמים שונים מדוע הוצרכה התורה להתיר את הריפוי:

- א. לענין חולה מסוכן – הטעם שלא יחשוש להחמיר את מצב החולה ויפגע בו. כיוון שטעם זה בלבד יכול למנוע את מצוות פיקוח נפש.
- ב. ואילו כאשר מדובר על חולה שאין בו סכנה – אמר הרמב"ן שלא יחשוש שסותר את גזירת הקדוש ברוך הוא אשר הביא עליו את המחלה⁷⁰.

כאשר אנו באים להתייחס לציווי התורה "והשבותו לו", אנו נמצאים במבוכה. שכן הגיונית אמור ציווי זה, אשר מקורו במצוות השבת ממון האדם וממנו נלמדת מצוות השבת גופו, לכלול כל עזרה לאדם הסובל. אך הרמב"ם בפירוש המשניות, בהתייחסו למשנה המתירה לאדם אשר חברו מודר הנאה ממנו⁷¹ לתת לו טיפול רפואי אך לא לטפל בבהמתו שחלתה, אומר:

ולא נאסר זה לחולה עצמו מפני שהוא מצווה, כלומר שחייב הרופא מן הדין לרפאות כל חולי ישראל, והרי הוא בכלל אומרם

65. וכן כתב הרב ש' דיכובסקי, תחומין ג, עמוד 267.

66. ספרא, פרשת קדושים, פרשתא ב, פרק ד, ח.

67. הרב רבינוביץ, הלכה ורפואה ב.

68. יורה דעה סימן שלו סעיף קטן א.

69. אמנם דברי השולחן ערוך (יורה דעה סימן שלו סעיף א) צריכים ביאור, שהרי כתב "ובכלל פיקוח נפש הוא" משמע שמדובר דווקא בחולה שיש בו סכנה. ותירץ הרב הרש"ל שנתחלת דברי השולחן ערוך "שנתנה תורה רשות לרפא ומצוה היא" מתייחסים גם לחולה שאין בו סכנה. וסיום דבריו, "ובכלל פיקוח נפש הוא", מתייחס רק לחולה שיש בו סכנה.

70. הרב רבינוביץ, שם. שכן טעם זה אין בכוחו למנוע הגשת סיוע כאשר מדובר בפיקוח נפש, אלא כאשר עוסקים בשיפור איכות החיים בלבד.

71. אדם אשר חברו אסר על עצמו להנות ממנו.

בפירוש הכתוב: 'והשבותו לו', לרבות אבידת גופו. שהוא כשרואה אותו מסוכן ויכול להצילו, הרי זה מצילו בגופו או בממונו או בידיעתו⁷². (על פי דפוס וילנא)

מדברי הרמב"ם נראה שמהפסוק "והשבותו לו" למדים את חובת ריפוי של החולה המסוכן, אך לא לחולה שאין בו סכנה. פירוש זה קשה, לא רק מבחינה הגיונית כפי שכתבנו לעיל, אלא גם מפסיקת הרמב"ם ביד החזקה⁷³ שם כתב על המודר הנאה: "ומותר לו לרפאותו בידו שזו מצווה היא", ולא הדגיש דווקא בחולה מסוכן. גם המהרש"ק הקשה על דברי הרמב"ם בפירוש המשניות, שם משמע שרק חולה מסוכן חייב הרופא לרפא. שהרי אם מדובר בפיקוח נפש ודאי שמותר גם לטפל בחברו המודר הנאה, ומה מחדשת הגמרא? אלא ודאי הגמרא עוסקת בחולה שאין בו סכנה, ואף על פי כן התירו לרופא מודר ההנאה לרפאו, כיוון שזו מצווה⁷⁴. ואכן בפירוש המשניות לרמב"ם במהדורתו של הרב קאפח לא נכתב: "כשרואה אותו מסוכן", אלא: "שאם ראוהו אוכד ויכול להצילו". משמע שגם בחולה שאין בו סכנה, מצווה הרופא לרפא⁷⁵.

ה"ציץ אליעזר", הלומד מדברי הרמב"ן ב"תורת האדם" שיש מצווה לרפא מדין "ואהבת לרעך כמוך", כותב מפורשות שמצווה זו כוללת טיפול בחולה שאין בו סכנה⁷⁶.

וכן גם למד הרב שלמה זלמן אויערבאך ממצוות "לא תוכל להתעלם", שאף בחולה שאיננו נתון בסכנת חיים יש מצווה על הרופא לטפל⁷⁷.

נראה, אם כן, כי חובת ההצלה והמצווה לרפא, כוללת בין את החולה המסוכן ובין את החולה שאין בו סכנה, על פי רובם של המקורות למצווה זו.

2. חולה המסרב לטיפול רפואי

האם חובת ההצלה תלויה ברצונו של החולה, ומה על הרופא לעשות כאשר החולה מסרב לקבל טיפול, או במאבד עצמו לדעת?

למי מחויב הרופא, לחולה או להלכה, והאם יש הבדל בין המקורות השונים למצוות ההצלה?

בשאלות אלו נדון בפרק זה.

72. פירוש המשניות לרמב"ם, נדרים, פרק ד, משנה ד.

73. הלכות נדרים, פרק ו, הלכה ח.

74. נדרי זירוזין, נדרים דף מא ע"א.

75. וכן כתב ב"נשמת אברהם" יורה דעה, סימן שלו, עמוד רכו.

76. ציץ אליעזר, חלק ה, רמת רחל, סימן כג.

77. נשמת אברהם, שם.

ה"מנחת חינוך" בספרו "קומץ המנחה"⁷⁸ דן במצוות השבת אבות גופו, ואומר:

נראה לכאורה שאם אחד מאבד עצמו לדעת ויכול אחד להצילו, אפשר שאינו מוזהר על הלאו. לא מבעיא [אין שאלה] שעל העשה של 'והשבותו לו' לרבות אבידת גופו, ודאי אינו מצווה, כי העשה של השבת אבידה אינו נוהג בממון באבידה מדעת, אלא אף על הלאו אינו מוזהר.

"קומץ המנחה" משווה מאבד עצמו לדעת לסוגית מאבד ממונו לדעת. מדובר באדם אשר ביודעין גורם נזק לממונו, במקרה זה אין חובה להציל את ממונו. כך פוסק הרמב"ם: "המאבד ממונו לדעת אין נזקקין לו... שנאמר: 'אשר תאבד' פרט למאבד לדעתו"⁷⁹. וכיוון שאנו למדים את חובת ההצלה מדין השבת אבידה, הרי במקרים שבהם אין חיוב השבת אבידה, כמו במאבד ממונו לדעת, לא תהיה גם חובת ההצלה. מכאן לומד "קומץ המנחה" שאין חיוב להציל מאבד עצמו לדעת. אך עדיין יש לדון לגבי איסור הלאו: "לא תעמוד על דם רעך", ואשר איננו נוגע להשבת אבידה, האם הוא חל במתאבד? חידושו של "קומץ המנחה" הוא שאף לאו זה איננו חל. הוא למד זאת מתוך דברי הגמרא⁸⁰ אשר שאלה מה צורך יש בפסוק "לא תעמוד על דם רעך" לאחר שכבר למדנו את חובת ההצלה מן הפסוק "והשבותו לו"? עונה הגמרא שאנו למדים ממנו את החובה להציל את חברו גם כשהדבר דורש הוצאה כספית. אומר "קומץ המנחה" אם גם במתאבד היתה נלמדת חובת ההצלה מהפסוק: "לא תעמוד על דם רעך", מדוע לא אמרה הגמרא שזהו החידוש בפסוק זה לעומת "והשבותו לו", שאיננו מחייב באבדה מדעת? ומכאן שאין כל חיוב להציל מאבד עצמו לדעת.

הקדימו בדרך זו רבינו סעדיה גאון⁸¹, הסובר שאין חיוב להציל מתאבד, ולומד זאת מדברי הגמרא בכרכות⁸²: "כל מי שאין בו דעת אסור לרחם עליו שנאמר: 'כי לא עם בינות הוא על כן לא ירחמנו עושהו' (ישעיה, כז, יא)". והסביר ה"מסילת ישרים"⁸³ שאדם שאיננו שומר על עצמו גם הקב"ה איננו שומר עליו, ואדם הפוגע בעצמו אין מצווה להצילו. כך גם נאמר במשנה בגיטין: "המוכר עצמו ובניו לגוי אין פודין אותו אבל פודין את הבנים לאחר מיתת אביהם"⁸⁴, והגמרא שם מספרת על אדם שמכר עצמו

78. מצווה רלו.

79. רמב"ם, הלכות גזילה ואבידה, פרק יא, הלכה ט.

80. סנהדרין דף עג, א.

81. ספר המצוות לרס"ג, מצוות עשה כח, ד"ה ומלבד.

82. ברכות דף לג, א.

83. מסילת ישרים, סוף פרק ב.

84. גיטין דף מו, ב.

לאומה אוכלת אדם וכשכא לפני ר' אמי וביקש שיפדהו, ציטט לו את המשנה ולא פדאו. ואף על פי שיש בפדיון שבויים איסור של "לא תעמוד על דם רעך"⁸⁵, כשמכר את עצמו אין לפדותו⁸⁶.

נראה, אם כן, שלדעת רס"ג, וכן לדעת ה"מנחת חינוך", חובת ההצלה קיימת רק כאשר האדם לא גרם לסכנה בידיים. אך במאבד עצמו לדעת, אין חובה. אפשר להרחיב זאת ולומר כי בכל מקרה בו האדם איננו מעוניין בכך אין חובה להצילו, ממש כפי שאין צורך להשיב אבידת ממון לאדם שאיננו מעוניין בכך.

כפשטות, מהפסוק "ואהבת לרעך כמוך", בודאי שאין לחייב לעזור לאדם שאיננו מעוניין בכך. וכך גם מהפסוק "וחי אחיך עמך", כיוון ששניהם מחייבים לעזור למי שמעוניין בכך.

אך פוסקים רבים בכל הדורות חלקו על דעת ה"מנחת חינוך". המהר"ם מרוטנבורג, מגדולי הראשונים, כתב: "ודבר פשוט הוא אפילו צווח 'אל תצילוני' שמצילו וחוזר ומוציא מה שהוציא"⁸⁷.

על פי המהר"ם, מצוות "לא תעמוד על דם רעך" מחייבת גם כאשר האדם איננו מעוניין בכך, ואפילו את הכסף שהוציא עבור הצלתו יכול המציל לתבוע בחזרה.

כך גם כתב ב"טהרת אזוב", המבסס את דבריו על סיבת הפטור באבידה מדעת. זאת על פי ה"טור" שכתב: "אבדה מדעת הווי הפקר"⁸⁸ ועל כן:

רק בממון שלו, שבידו להפקיר ולעשות מה שליבו חפץ. אבל בנפשו של האדם שאינו שלו רק של השם יתברך, ואדרבא חייב מיתה בידי שמים במאבד עצמו לדעת, על כן לא שייך לומר שאינו חייב להצילו משום שהפקיר את גופו. שהרי אין בידו להפקיר את גופו שלו. ולכן מחויב להציל אף במאבד עצמו לדעת⁸⁹.

על פי ה"טהרת אזוב" חובה להציל מאבד עצמו לדעת מדין "והשבותו לו". כיוון שכל ההיתר שלא להשיב אבידה מדעת הינה עקב הפקרת החפץ על ידי בעליו. ואילו גופו של האדם איננו ברשותו, כדי שיוכל להפקירו. הרב י"מ לאו מעיר כי לדעת הרמב"ם לא הותרה אבידה מדעת מדין הפקר,

85. רמב"ם הלכות מתנות עניים פרק ח, הלכה י.

86. הר"י פערלא, הגהות לרס"ג, שם.

87. שו"ת מהר"ם לט.

88. טור, חושן משפט, סימן תכו.

89. טהרת אזוב על ה"אגודת אזוב", דין בא במחירת, יב, סעיף קטן ח.

אלא, כפי שכתב: "המאבד ממונו לדעת אין נזקקין לו... ואף על פי שאסור לרואה דבר זה ליטול לעצמו, אינו זקוק להחזיר, שנאמר: 'אשר תאבד' פרט למאבד לדעתו". על פי הרמב"ם יש לימוד מיוחד מהפסוק הפוטר את מוצא האבידה-מדעת מלהחזירה, אך אין זה הפקר ואסור ליטול חפץ זה. אך גם לרמב"ם חובת ההצלה נוגעת למתאבד שכן אין זו אבידה מדעת, שהרי האדם איננו בעלים על גופו ועל כן העדר דעתו אינו מועיל כדי לוותר עליו⁹⁰. כפי שגם כתב הרדב"ז על הרמב"ם, בהסבירו מדוע אדם איננו נאמן בהודאת פיו: "ואפשר לתת קצת טעם לפי שאין נפשו של האדם קניינו אלא קנין הקב"ה... אבל ממונו שלו הוא"⁹¹.

ה"כלי חמדה"⁹² מתרץ את קושיתו של "קומץ המנחה" על הגמרא ובכך דוחה את דעתו, וזו לשונו:

ונראה לי פשוט לגמרא שגם בלא הפסוק של "לא תוכל להתעלם" חייב בהשבה אפילו אם הוא אינו רוצה בכך.

על פי דבריו היה ברור לגמרא שחייבים להציל מתאבד, ועל כן הגמרא לא ראתה בכך כל חידוש ונצרכה לחובה להציל בכספו⁹³. ה"כלי חמדה" מוסיף שיש חובה מיוחדת להציל מאבד עצמו לדעת כדי למונעו מלעבור על איסור "אך את דמכם לנפשותכם אדרוש", אשר המתאבד יעבור עליו.

הרב זוין⁹⁴, אף הוא חולק על ה"מנחת חינוך" ואומר:

אבל באמת נראה שמצד עצם הצלת חיי הגוף יש על המאבד עצמו לדעת הלאו של "לא תעמוד על דם רעך"... לפי היסוד שאמרנו נראה באמת שגם המצוות עשה של 'השבותו לו' יש במאבד עצמו לדעת, שכל המושג של 'אבידה מדעת' לא שייך בחייו של האדם... אבל נפשו וחיו אינן שלו ואין הוא הבעלים שיוכל לאבדם מדעתו וברצונו⁹⁵.

רואים אנו כי שאלת הצלת חיי האדם המעוניין לפגוע בעצמו ואיננו מעוניין בקבלת עזרה, קשורה בטבורה לשאלת בעלות האדם על גופו, בה ישנן דעות רבות בין הפוסקים.

90. יחל ישראל, כרך ב, עמוד שי-שמא.

91. רדב"ז על הרמב"ם בהלכות סנהדרין, פרק יח, הלכה ו.

92. פרשת כי תצא, פרק כה, פסוק ב.

93. וכן כתב ה"אגרות משה" (יורה דעה ב) שאף מדין "והשבותו לו" חייב לעזור למתאבד כיוון שאין לו רשות לפגוע בעצמו, ואם היה הדבר גם בממון היה חייב להשיב גם אבידה מדעת. על פי דברי רש"י בסנהדרין, לימוד הגמרא הינו מלשון הפסוק ולא מעצם ייתורו, ועל כן לא קשה קושיית ה"מנחת חינוך". (הרב לוי יצחק היילפרין, השתלת אברים וקביעת רגע המוות, שו"ת מעשה חושב חלק ד, עמ' יט-נב).

94. לאור ההלכה, עמוד שכג.

95. וכן כתב המהרי"ל דיסקין בקונטרס אחרון, ה, לד: והרב א' בן שלמה, הרופא וטיפולו בחולה, ניב המדרשיה, תשל"ו.

האם חייב הרופא לטפל בחולה הסופני המתנגד לטיפול? האם הדבר תלוי במקורו של חיוב ההצלה? מהפסוק "לא תעמוד על דם רעך" נראה כי בחולה שהטיפול בו ממילא לא יציל את חייו ולא ירפאנו ממחלתו היסודית, לא יחול דין זה. מה באשר לחיוב "והשבותו לו", האם החולה הסופני הינו הבעלים על חייו לקבוע איזה טיפול יקבל ואיזה לא?

הרב משה פיינשטיין סובר כי אף על פי שאין האדם בעלים על גופו, ואסור לו ליטול את חייו בידיים, יש "לענין זה בעלות האדם על חיותו לעשות מה שטוב לפניו יותר לחיותו... ולכן מסתבר שאם החולה אינו רוצה – רשאי שלא להתרפא"⁹⁶. ועוד כתב⁹⁷:

אם אין יודעים הרופאים שום רפואה... אלא להאריך קצת חייו כמו שהן ביסורים, אין ליתן להם רפואות כאלו... בחולה סרטן שבדרך טבע אי אפשר שיתרפא לחיות חיי עולם... ואי אפשר אלא בסמים אלו שאין מרפאים אלא מאריכים ימי החולה בייסוריו, צריך להודיע זה לחולה ולשאול ממנו אם רוצה... ואם אין החולה רוצה לחיות בייסורים אין ליתן לו סמי רפואה אלו.

רואים אנו כי לדעת הרב פיינשטיין, אין להאריך, כנגד רצונו, את חי החולה הסובל מיסורים ועתיד למות בקרוב, למרות הטיפול. על פי דבריו, אף על פי שאין לאדם בעלות מלאה על גופו, זכות האדם להחליט איזה טיפול רפואי יקבל במקרה שהטיפול לא יציל את חייו או יסכנם. הוא לומד דין זה מדברי הרמ"א⁹⁸, שמותר להסיר דבר המונע את הגסיסה, ומכאן שבדאי אין להאריך את חייו של גוסס כאשר סובל מייסורים.

מקור נוסף מופיע בגמרא בכתובות:

אותו היום שנפטר ר' יהודה הנשיא... עלתה שפחתו ואמרה 'עליונים ותחתונים מבקשים את רבי, יהי רצון שינצחו תחתונים את עליונים' [ולא ימות]. כיוון שראתה [שעקב מחלתו סבל מיציאות מרובות] ורץ בדחיפות לבית הכיסא והיה מצטער, אמרה 'יהי רצון שינצחו עליונים את תחתונים' [וימות]⁹⁹.

הרב פיינשטיין למד מכך שחכמים לא גערו בשפחה, כי הסכימו לדעתה שאין להאריך עוד את חייו של רבי, כיוון שסבל מייסורים. ומכאן שאין לכפות על חולה סופני טיפול אשר הוא איננו מעוניין בו עקב ייסוריו.

96. אגרות משה, יורה דעה ב, תשובה לו.

97. אגרות משה, חושן משפט, ח"ב, סימן עד-עה.

98. שולחן ערוך יורה דעה, סימן שלו.

99. כתובות דף קד, א.

בגישה זו נקט גם הרב זלמן נחמיה גולדברג, וכך כתב:

ולכן נראה שדין הצלה לא נאמר אלא במקום שנהנה הניצול בהארכת ימיו וטוב לו שיאריכו ימיו בזה יש דין הצלה... אבל במקום שטוב מותו מחייו מחמת ייסורין... בזה אין דין הצלה, על כל פנים בגוסס שאין לו אלא חיי שעה¹⁰⁰.

הרב גולדברג סובר אף הוא שאין חובה להאריך את חיי הגוסס הסובל מייסורין. הוא למד מדברי הרמ"א המתיר את 'הסרת המונע', שפעמים אין חיוב להציל. על פי דבריו, חובת ההצלה מחייבת הארכת חייו של אדם, רק כאשר האדם יהנה מכך, ולכן, בגוסס הסובל מייסורין, חובה זו איננה קיימת, ואין חובה להאריך את חייו.

אף הרב ש"ז אויערבאך כתב:

חולה הסובל מסרטן שהתפשט בגופו והוא קרוב למיתה, אף על פי שיש לו יסורים קשים אסור להפסיק לו, או למנוע ממנו חמצן, או כל מזון או נוזל אחר... אם הוא סובל מסכרת אין להפסיק לו את מתן האינסולין... אין להפסיק מתן דם או תרופה אחרת כגון אנטיביוטיקה... אולם מאידך אין כל חיוב לטפל בחולה בצורה של קום ועשה כשהטיפול בעצמו יגרום לו לסבל רב, כשהטיפול הוא מחוץ לגדר השיגרה ואין לצפות אלא להארכת חייו במידת מה ולא לריפוי מחלתו היסודית, ובמיוחד אם גם החולה אינו מסכים עקב היסורים הקשים¹⁰¹.

לדעת הרב אויערבאך כל טיפול שגרתי כמזון, נוזלים, חמצן ואף אנטיביוטיקה אסור למנוע מהחולה, אף שזהו רצונו, שכן זהו כרצח בידים. אך כאשר מדובר בטיפול שאיננו שגרתי, ואשר כל מטרתו הארכת חיי החולה וסיבלו ללא ריפוי מחלתו – אין לכופף את החולה לקבלו, ומותר להפסיקו¹⁰².

על פי דעת פוסקים אלו, לחולה הסופני המתייסר במחלתו חשוכת המרפא, יש הזכות המלאה להימנע מטיפולים מסוימים, אשר רק יאריכו את סבלו, וממילא הרופא איננו מחויב לטפל בחולה¹⁰³.

100. הרב ז. נ. גולדברג, הפסקת הנשמה מלאכותית בחולה אנוש כדי להציל חולה אחר שסיכוייו טובים, עמק הלכה אסיא א, 64-83.

101. נשמת אברהם, יורה דעה, סימן של"ט, סעיף קטן ד', וכן במנחת שלמה, סימן צא, אות כד עמ' תקנח, ושם הוסיף שאף בסבל נפשי גדול מותר להימנע מטיפול רפואי בחולה סופני.

102. ועיין בהרחבה בנושא זה בדברי ד"ר אברהם שטיינברג, רצח מתוך רחמים, ספר אסיא ג, עמ' 449-457, ובמחלוקת הרב הילפרין והרב גולדברג, בענין מגיעת טיפול רפואי.

103. ועיין לעיל (שם) בדעת החולקים הסבורים שחובה על החולה לקבל טיפול רפואי בכל מחיר.

ד. סיכום

סקרנו את מחויבותו של הרופא להצלת חיים ולטיפול בחולה. תחילה נבחנו המקורות השונים לחיוב זה על השלכותיהם. ראינו את לימוד הגמרא ממצות השבת אבידה המורחבת הכוללת גם השבת גופו של האדם. נדון איסור "לא תעמוד על דם רעך" אשר מחייב גם הוצאה כספית מחד, אך מאידך קיים אולי רק בהצלת נפשות. דיון מיוחד הוקדש להבנת הרמב"ן במצוות "ואהבת לרעך כמוך", אשר לדעתו, בניגוד לדברי רש"י, מחייבת גם היא את הרופא לרפא. נסקרה דעת השאלות הלומד מהפסוק "וחי אחיך עימך", תוך התחבטות עם הגמרא הדנה בשני אנשים שהיו מהלכים בדרך ובידם קיתון מים אחד, ובדעת בן פטורא לעומת חידושו של רבי עקיבא. לבסוף נדונה דרשתו של ר' ישמעאל "ורפא ירפא – מכאן שנתנה רשות לרופא לרפא" ומשמעות רשות זו. האם באה להפיג את חשש השגגה או את הרצון להימנע מלהתערב במעשה ידי הקב"ה, כדעת הרמב"ן, או להתיר יפוי בשכר ואולי גם לחייב את הרופא כדעת הט"ז.

נבחן ההיקף של חובת ההצלה כפי שניתן ללמוד מכל אחד מהמקורות השונים. האם מחויב הרופא לטפל רק בחולה שיש בו סכנה, כפי שניתן להבין מחובת פיקוח נפש על פי הרמב"ן, או מפשט הפסוק "לא תעמוד על דם רעך". או שמא, כפי שסוברים רוב הפוסקים, מחויב הרופא לטפל גם בחולה שאין בו סכנה מדין השבת אבידה, ו"אהבת לרעך כמוך", ועוד.

לקראת סיום המאמר, הגענו לליבו של הדיון, האם חייב הרופא לטפל במאבד עצמו לדעת או באדם שאיננו מעוניין לקבל טיפול רפואי. נדונה המחלוקת הנוקבת, בין המצדדים בבעלות האדם על גופו, דוגמת ה"מנחת חינוך" ורבינו סעדיה גאון, אשר פטרו את הרופא מטיפול במתאבד. לבין המהר"ם מרוטנבורג, ורכים אחרים, אשר הדגישו כי אין ביכולתו של האדם להפקיר את גופו, ואין זה בסמכותו לפגוע בעצמו או להימנע מטיפול.

מתוך כך הגענו לשאלת החולה הסופני המסרב לטיפול אשר רק יאריך את ייסוריו. הובאה דעתו של הרב פיינשטיין המתיר לחולה הסופני להימנע מקבלת טיפול, שכן אין מדובר פה בפגיעה עצמית, אלא בהחלטה מהו הדבר הטוב ביותר לאדם כעת. הובאו גם דעות נוספות המתירות לחולה להימנע מטיפולים מסוימים. מכאן נובע שיש מקרים בהם יהיה מותר לרופא להענות לבקשת החולה ולהימנע מטיפולים מסוימים.

מובן מאליו שלא מדובר בהיתר כללי אלא יש צורך לדון בכל מקרה ומקרה לגופו.